

MANAS EPOSUNDAKİ İNSANIN CURUM-TURUMUNA ANALİZ

Çınar A. ŞAKEEVA*

Latin Harflerine Aktaran: Matkërim TALANBEK**

"Manas" eposunun kırgız elinin tarihîy öngüşündöğü özgöçü ordu ar kil bağttag ilimpozdordun iliktöölörü menen bekemdelüdü. Albette, kırgız elinin epostu keniri çağıldırılğan turmuş ingayı, ırp-adatı, diniy, medisinalık köz karaştarı, geografıyası, tili ar taraptan teren izildengen. Kadırese bir tarihîy doordu başınan keçirgen Kırgız elinin turmuşunun uşunday cana buga tanaptaş caktarı ensiklopediyalık münöddöğü çığarmada körköm çağıldırılğan. Çınında ele af bir uluu çığarma soolubas canı açılıştarı menen, adam taanın bilimine ulam canı körköm döölöttördü tartuulap turganı menen arı kimbata, arı baaluu emespi. Epostu ulam okup, bul dünyöde canı nerseler çoktuğuna, bolgonu-kadırese nerseler canı tarihîy kirdaa'ldarda gana kaytalanıp turganına da bir colu tan kalasın. Bul ayırıkça eldin epostu çağıldırılğan psikologıyasın izildöddön daana kördünöt. Bugünkü ilim açkan adam cürüm-turumundagı mıyzam çenemdüülükter bul tarihîy epostu ebak ele çağıldırılğanı emi gana bizge belgılıü bolup oturat.

1. Manas eposu teren psikologıyalık motıverge bay. Başkaça aytkada, anda eldin mamleket, zambuluk, madaniyat, ulut, cönündöğü oyloru teren tuyundurulup, süyüü, erkindik, biylik cana ölüm öndüü tüşünükterü cogorku çeberçilikte körköm şököttölgön. Oşentip, epostu adam tabıyatının, mazmun manızının, oşondoy ele anm kerektöölöründün, problemaları kadırese psikologıyalık aspektide koyulat. Köp tüşünükter, al gana emes biylik, başçılık (liderstvo), ökümpülük, başkalardı, bağındıruga umtuluu epostun özögün müzüü menen birge adam tabıyatına, anın kerektöölöründö şaykeş kelip turat.

* Kırgız mamleketik uluttuk universitetinin psikologıya kafedrasının başçısı psikologıya ilmiderimin kandidatu dosent.

** H.Ü. Ed. Fak. Türk Dili-Edebiyatı Bölümü Lisans Öğrencisi.

Bul tarihîy dastanda konflikt psikologıyası özgöçü daana berilgen. konfliktter bataldık senalarda gana emes, baarıdan murda, münözdördün, ideyaların cana maksattardın kağılışınan aykırı kördünöt. Epostu, psikologıyanın azırkı til menen aytkada, biylik aluunun, anı karınap kaluunun ce kulatuunun ar türdüü ayla-maldarı bayandalat. Uşundan ulam biylikte ruhaniy cana psikologıyalık kulbuştardın sisteması katarı mamile casalat da adamdın ökümpülüğü, kıyıatlık küçü, oşondoy ele anın akılınan, erki menen emosıyasınan caralğan nıralık oy tolgooloru, darameti süröttölet. Epostua küçütlüğü anda adamdın ötkür potensiyalık mümkünçülükteründün köp kirduuluğu menen ar türdüülügünün teren çağıldırılğandığında. Adamdın aktıvüülüğü kataal, kıyıatlık, oşondoy ele caratlık, on, biriktirgiç münözdö da boluşu mümkün.

Konfliktterdın azırkı psikologıyaga belgılıü türlerü menen tipteri epostu keniri bayandalğan. Alardın birinçisi-insandın öz konflikt. Çığarmada bir ele kaarmandın can dünyösündö darameti birdey, birook bağıtı boyunça karama-karşı küçtördün kağılıştarı arbin uçurayt. Buga Bakay menen Manastın cana anın carı Kanıkeydin, oşondoy ele başka kaarmandardın kaygı-kubarıçtarına kübö.

Ekinçisi-Insandardın ortosundagı konflikt. Buga ar türdüü maksattardı közdögön eki ce andan aşık adamdardın ortosundagı (Manas-Konurbay, Manas-Neskara, Almambet-Şıpcaydar, Semetey-Külçoro, Koşoy-Coloy) kağılışuu kiret. Adatta alur öz ara baylanışta bolup, al maksattardı işke aşırıuga arakettenişet. İras, kastaşkan taraptardın altında bir gana maksat bolup, anı alardın biri ekinçisin ayığışkar küşüştö cengende gana işke aşkan uçurlar da seyrek çolukpayt.

Epostu Konfliktin üçüncü türü-Toptor-

dun arastndagı konflikt da keniri keziget. Mında karama-karşı caktardı toptor (Çincuu kandin eli-Nogoy urusu, Alooke kandin elimusulman Muzburçaktın eli, Kökçö c.b) tüzöt. Alar tükpülügündö kayçılş maksattardı kezdep, biri-birine coltoo bolot.

Biz eposto konfliktterdin çecilşinin ar türdüü çoldorunun bayandalışın köröbüz. Alardın biri "totaldik soğuş"-bir caktın ekinçi caktın üstünön bolgon toluk çenişi. mınday konflikt-Manas menen Alooknın ortosundagı kağılış Koffliktin mınday çecilşinin on cana ters caktarının dayıma süröttölüşü epostun terendigin aygineleyt. "Totaldik soğuş". on maanige ee boluşu mümkün, birook al kağılıştı toluk çeppey, canı taymaştın bağatı boluşu da ıktımal. Bul köründüş eposto daana baykalat. Nisalı Orumbet menen Çincuunun ortosundagı küröş. Mında akırkısı cenilet, birook tımızın. Orumbettin uulu Sarıhanga karşı kol kurayt.

Datanda konfliktin çecilşinin başka türü-kompromiss da coluğat. Bul-ayrım bir maksattarğa kayıl bolup, ıntımakka kelüü, Manas menen Közkamandardın ortosundagı çataktın çecilşi uşunday konfliktke kiret.

Üçüncü cül-integrasiya. Bul konfliktten çıguunun en baaluu colu bolup sanalat. Ariyne, mınday uçurda maksattar, ideyalar birigip, bir bütündük, bir calpılık tüzülöt. Konfliktin çecilşinin mınday colu çıgarmada keniri uçurayt. Epostun baş kaarmanı Manastın bardık iş-araketi, soğuştarı karama-karşılıktardı uşunday col menen çedüügö bağıttalgan. Al Kırgız elinin çağırandı urularının başın koşup, alardın kandarın ıntımakka çakırat. Uşuga baylanıştuu Manas izildöçölör tarabınan "Manas" eposnın, köp variyanttuulugun belgilep.

Cürüşkөndüğüñ da ayta kelse bolot. Birook bardık variantlarda Manas çağkın uruların başın koşup, öz elinin kubatuuługun, baylıgın, biyiligin küçütüünü közdөгөн çıgaan patriyot kaşarı gana süröttölöt. Oşonduktan epostun kubatuu kasieti Manas batırdın cogorkuday ayköl uluu, ıyık maksattarının kayda bolbosun, aytor, kanduu soğuştağı ce kataal kağılıştı, birinçi orunda turgandığında. Bul kasiet, alibette, epostun negizin tüzöt. Manastın ceke pendeçilik turmuşunun tragediyaluugu da uşul negizgi ideyaga "kömөktөştip" turat. Uşunda ulam kaarmandın közü

ötkөndөñ kiyin da negizgi maksattın öktөmдүđü uluu optimisttik sezimderdi caratat. Epostun başınan Manas Kırgız eli üçün biriktüü "insandık maanige" ee cana anın cürüm-turumunun psihologiyalık cөndөçүтүн mildetin atkaruuçu turuktuu psihologiyalık obraz. Oşentip epostogu konfliktterdin psihologiyasın, alardın türлөрүн, çecilşterin iliktöb bizdin oyubuzdu, tağıraak aytkanda, bayırkı zamandarda ele el tarabınan tieşelüü şarttar da koldonulup kelgen nerseler kiyinki on cıdiktarda gana ilimiy caktın izildengendiği taktıldı.

Eposto konfliktter insandardın cancaldarı, münözdördün karama karşılıktarı katarı körsөtүlgөн. Kelişe albastıktardı çedüüdö ar bir insandın ruhaniy mümkünçülükтөрü açık körsөtүlgөн. Konfliktterdi çedüünün cürüşündö gana insandın cekeçe-tipologiyalık, psihologiyalık özğөçлүkтөрü açık көrүнөт.

İnsan "Manas" eposundagı teren cana köp kırduu berilgen. Bul ce tigil insandın obrazın tüzütüdü adamdın çıgarmaçıl oyun, sezimtal emosiyasın köröbüz. kılım kartkan eposto bir temaga-adamdın fenomenine bolgon tan kalırlık işenim saktalıp kalgan. Kadirese ele okuyalar adamdı fenomen katarı adap-bilüügö kömөktөştip turat. "Manas" eposuna kaarmandarga teren psihologiyalık münözdөmө berüü taandık (meyli, Manastı albaylı, meyli, anın kırk çorosun albaylı, ce alardın duşmandarı Alooke, Kopurbay c.b). Anın üstündö epostö alar turmuş dialektikası arkılıuu toluk çagıldırılğan. Adam özünün köp kırduuluğu, kaytalangıs kasietteri menen elestetilet. Adam tabiyatının tataaldığı, karama karşılığı, dinamizmi, anın cürüm-turmuşunun oşkıyışı, emasiyasının, sezimderinin dialektikası körsөtүlgөн. Adam mikroosm katarı berilet. Anın sezimderi, öz ara mamileteri cürüm-turumdan, sözünön, umdoo-cansosunan көrүнөт.

Eposto negizinen calpı, ança daana bolboşo da, adamdın bir top kayçılş iş-araketterine tüşündürmө tababız (birdi aytkanı menen ekinçi bir nerseni casayt). Basa, adam cürüm-turumunun mınday karama-akrşılığı Evropalık cana Amerikalık psihologiyada kiyinki cıldarı ele izildenip, sosiyaldık ustanovka degen tüşündük arkılıuu tuyuntulup cürөt. Birook eposto adamdın oy-sezimi (sosiyaldık ustanovkanın kognitivdüü kompenenti) menen iş-

araketinin ortosundagı kayçılaştaktın bayan-dalışı baykalat. Oşentip adamdın cürüm-turum menen oy-sezimderinin dinamizmi, tata-aldığı eposto daşna çağıldırılğan. Epostogu obrazdar sub'ektivdü real duuluktun, insandın içki karama-karşılığının, aktivdütülüğünün öntüğüştünün, sezim menen aklıdın birim-diginin tuyunuruluşunan kabarı bergen filosofiyalık, psihologiyalık kategoriyalar bolup sanalat.

Uşundan ulam gana epos cana andagı obrazdar adamdırdan köp kırduu turmuşun cöndöp, başkarıp, teskep turuuçu kasietke ce. Obrazdardın maanülüü sosialdik-psihologiyalık-taanıp-bilüüçülük, cöndögüç cb. funksiyalardı atkarışı da uşunu menen tüşündürülöt. Eposto obraz tüzündö, ayrıka Manastın, adam psihologiyanın maanülüü bir çöyrösü-cürüm-turumdun erktik özünçö cöndölüşü açık-aykırı berilgen. Bul, alibette, köptögön obrazduu formalarda, türkün turmuşuk kırdaaldarta işke aşkan. Calpıman alganda, insanga baa berütöd münözdönün bardık sınarları-anın erktik sapattarı, cöndömdütülük-törü, tacrybası, nralalık kasietteri toluk kamtilgan. kaarmandık, çekkindütülük, abiyir. öndü tüşünükör dostuk,berilgendik, erasiyalık cakındık menen tanaptaş. Bu Manastın, Almanbetke aytkan sözündö özgöçö tan kalarlık:

Kalğlayın Alake
Bozala tuygun bolpunum,
Boz karçıga çolponum,
Töbömdö çolpon cıldızım,
Cakama takkan kunduzum,
Ayzaga takkan çelegim,
Alıstan kelgen belegim,
Bu düntüyö calganda,
Aldıma çıkkan teregim
koluma kongon şumkarım
Astuma kelgen tulparım.
(Inv. No 126, 1-depter, 61-bet).

Çıgarmada nralalık kasietter "izgilik"- "pastık", "camandık"- "cakşılık" degen kategoriyalarga bölünöt. Nogoy, Bakay, Kanıkey cana başkalar izgilikti bildirip, on obrazdar katarı süöttölöt. Al emi "pastık", "camandık" Alooke kandın, koyurbaydın obrazdarı arkıluu körsötülöt. Çıgarmada "cakş coruk-co-

sun" menen "oylamdun on obrazın" tüzütün cöldoru cömündögü masele da uşul rakursta koyulat. Mında özgöçö rol Semeteydi tarbiyalooda akılmandıktı, erdikti, ayköldüktü, asilzattıktı, körsötkön Manastın carı Kanıkeyge taandık. "Manas eposunda adamdı, anın psihologiyalık saietterin bayandoo sistemasında kerektöölör, motivder, kaaloor, nietter öndüü kategoriyalarga belgilüü, orun bölüngön. Bul cerde adamdın kerektöölörü insandın aktivdütülüğünün negizgi bulaktarı katarı sıpattalat. Psihologiya iliminin öntüğü tarihi ezelki zamanda ele el tarabınan andalıp, eposto çağıldırılğan adam aktivdütülüğünün bulaktarın tüşüntüğü çeyin uzak coldu basıp ötköndü-gün aytpay ketüğü bolbayt. Eposto motivder, kızıkçıktar adam taaanıp-bilüüsünün kıymılđatkıçı, adamdik kasietterdin, işkerdiktin başatı katarı karalat. Eposto motivderdin maanilütülüğü adamdın cürüm-turumun baaloodo baykalat. b.a. adam coruk-cosunu tim gana süröttölböy, anın negizinde catkan kerektöölör menen kızıkçıktar anıkalat. Bul, alibette, konfliktterdi cana alardın sebepterin bayandoodo aykındalat. Demeyde, kağıştar, tireğütölör, motivder, kerektöölör, kızıkçıktar baaluluktar menen şarttalat.

Adamdın psihologiyalık al-abalının açık-aykırı çağılışı epostun mıktı caktarının biri. Pastan emosiyalık, sezimdik oy-tolgoolorgo bay. Eposto adam şığı menen kumarının keniri palutrası çağıldırılğan.

Bir cagınan, bul ümüt, kayırmdululuk, kubamç, süyütü, abiyir. Ekinçi cagınan, çek kö-rütü, kaar, ümütsüzdük, tobo kılau, öç aluu, köör albastık.

Epostun psihologizmi emosiyanın, kumar-dın ar biri öztünün karşı tüğütü ce (süyütü-çek körtü, kaygı-kubanç) ekendiği menen irastalat. Birok adam bir ele mezilde ar tür-dütü, keede karama-karşı emosiyalardı-başı-nan keçiret. Misalın katar, tobo kılau, ümüt-süzdük. Alar eposto ar türdütüç kördünöt. Emosiyalardın mına uşunday cogorku demi gana uguuçuga katuu taasir etip, psihologiyalık çinaluu tüzgön, anm emosiyasın ulam koz-gop ulam kandırıp, özgöçü bir maanay caratıp, al arkıluu belgilüü bir oylordun, ideyalar-dın obrazın kalıptandırgan. Aytuuçuların taasir eştüüsünün konkrüttü cöldoru menen ıktarı söz bolup catkan okuyalarga emosiyaluluktı öyogun sürtöt. Bul-kıymıl araketter-

din, mimikanıp, imdoo-candoo, dem aluunun özgörüŧü. Misalı, kayraltuu cana kaarduu cüz, tüyügön kabak, kataal köz karaŧ açuu menen kıcı kaynoonu tuyuntat -öz kezeginde süröttölüp catkan kabuluş, obraz da aktıvdütü mildet atkarat. Obrazduu tüŧünüktün psihologiyalık al-abaldı, maanaydı kalıptandıruudı, "kumardı" kızıtuudağı küçü kudreti psihologiyada belgılıü. Epostu obraz probleması anı küçötüp, ce kayradan caratıp turgan simbol menen baylanıŧ ekendigin da aya ketütü zarlı. Epostu ar kıl kabuluşardı, prooessterdin, okuyalardı simvolduk çağlıŧın calukturabız. Adatta ayтуучулар adekvattuu süröttöğö cetiŧüügö umtuluŧup, bul ce tigil ideyanı tüŧündürütüçü iŧenimdüü "simvolikalık obrazdı" caratuuga cetiŧet. Bular cakılık menen camandıktan ayan bergen tüŧördü, ce Manastın küç-kayratın, kala berse anın buyumdarın (Aybalta), atın (Akkula) süröttöddön özgöç körünöt.

Oŧentip, uguuçunun an-seziminin iŧkerdiği epostun dinamikasını kabil aluuda, bir çağınan, ideya, obraz caratuuga ekinçi çağınan, oŧol obrazdar, ideyalar caratkan sezimder menen emosiyalardı kızıtuuga bağıttalğan. Bular epostu çırmalıŧkan formada uçurayt. Adamdın psihologiyalık iŧmerdiginin maanilüü eki çöyrösünün-konstruksiyalık cana emosiyalık iŧmerdiginin kabattalıŧı, birigiŧi iŧke aŧat. Uŧul cerde körünüktüü psihologdor öz oyun obraz, obrazduu, emosiyaluu katnaŧ arkılıu berüü koomuluk öntüğüŧün belgilüü bir ŧartı ekendigin belgilep ketiŧkendikterin aytpaska bolboyt.

Epostun kılındarga baŧ iybegen turuktuuluğu, anın adamga taasir etiŧi anın en bir baaluu fenomenlerine.

Epostun baalıuluğu anın Kırgız elinin köp kılımdık tarihiy öntüğüŧün kamtıgandıgında gana emes, baarıdan murda ar bir canı mezgilde özüncö bir çanııp turgan anın körsön filosofiyalık-psihologiyalık manizında.

Cıl oŧkondo, kılım oŧkondo koomduk kabuluştar, prosesster ulam tatooldanııp, el-curt tabıyık kerekttöölördün iŧke aŧısına baŧtan keçirip catkan okuyalardı teren cana ar taraptuu andalıŧına muktac bolup turgan. Bulardı, alibette, epostun izdeŧken cana al arkılıu iŧke aŧırıŧkan (epostun mazmunu buga coop beret) Oŧonduktan tarihiy akıl-es menen oylomdun adamardı praktikalık an-sezimin-

degi karım-katnaŧı daana körünöt. Bir çağınan, tarihiy akıl-es, ekinçi çağınan, ayтуучу чаагаан mezgildin oylomu eposko canılık kirgizip, originalduuluk berip turgan. Buga belgilüü psihologiyalık fenomenler, epostu kabiloondun özgöçölüktörü taasir etet.

Epostun, anın obrazdarının turuktuuluğu menen taasirdüülüğü maanilüü psihologiyalık zakon çenemdüülüktör menen anıktalat. Anıkemi epos psihologiyalık kabuluştarğıŧünüktörgö, obrazdarga, elesterge-negizdelgen. Oyloondun çayıntığı-belgilüü bir kabuluştan maanilüü caktarın elestetken obraz. Birok epostun taasirinin küçü anın obrazdarının konturu calpıga belgilüü obrazdın uguuçtu tarabınan özüncö cekeçe çanııp kabıldanıgında, anın tataal psihologiyalık abaldan çıguuga col izildeŧine mümkünçülük bergendiğinde da turat. Uŧul mümkünçülüktün özü cün funksiya atkarat. Obrazdın stereotibin "cetkire caratuu" beyan formada öttöt. Obraz konkretüü psihikalık realiyalardı analizdö menen baylanıŧat. Eger uŧul obraz çağlıdırgan cındıktı adekvattuu türdö kayradan caratsa, anda al sosiyaldık calpıkka baçım tarap, eski formaga canı mazmun beret. Epos özünün mına uŧunday psihologiyalık mümkünçülük-türünün kudreti menen gana canılanıp oturat. Al adam tarihi menen kıyal oylomunan alıs ketpey, eldin köp kılımdın öntüğüŧünün bay tacrıybasın, murasın boyuna sinirip, ulam öntüğüdö bolot. Al sistemalıu türdö öntüğü menen adamdın ruhaniy öntüğüŧünün zor bulagına aylanıp kelet.

Epostogu obrazdar, tüŧünüktör körköm döölöttör massahk cana ceke an-sezimge süngüp kirip, eldin özdük an-seziminin kalıptandırat. Epostun biz azir ilimiy tüŧünüktör menen tuyuntulğan psihologiyalık fenomenlerdin köp türün colukturabız. Alarga eldin sosiyaldık caktan özün-özü tuyuuŧ sosiyaldık küttü, sosiyaldık kabil aluu, sosiyaldık oylom, sosiyaldık akıl es, sosiyaldık turmuş, sosiyaldık deformasiya, sosiyaldık caktan kayra caraluu c.b. kiret.

Oŧentip, min cıldık uluu coldu basıp öttüp, canı min cıldıktın bosogosunda turgan epostanı bilüünün soolubas açık sisteması. "Manas" eposu tarihiy zor maanige ce, boluu menen birge adam balasının özü-özü andoosu, özü-özü açığı uçtın da kebelbes çıgarma boydon kala beret.